

Balogh Judit

Bugát Pál orvosi szavai

1. A mai magyar orvosi nyelv sok szava a nyelvújítás korából származik. A legtöbb kifejezés Bugát Pálhoz, a századra jellemző „közéleti orvos” típusának megtestesítőjéhez fűződik, aki kiemelkedő érdemeket szerzett az orvosi műnyelv megújításában. Az orvosi szaknyelv magyarításának más tudományterületekhez képest különös jelentőséget ad az, hogy az orvoslásról, az egyes betegségekről nemcsak a szűkebb szakma, de a nyelvközösség egésze is kell, hogy rendelkezzen megfelelő szókészlettel, hiszen ez a tudományterület és maga a gyógyítás az orvosok mellett a beteget és az egészséges embereket is egyaránt érinti. Megfelelő magyar kifejezések nélkül az orvos-beteg kapcsolat sem jöhet létre (Fábián 1999: 37).

Bugát Pál nyelvművelő pályájának alakulása szinte az egész reformkori szaknyelvújítás jelképe lehetne. Bugát tevékenységének első része a reformkorra, a nyelvművelés akadémiai szakaszára esik. (1825-ben megalakult a Magyar Tudós Társaság, amelyet – egyebek között – a szaktudományok magyar nyelven való kiművelésére hoztak létre.) Működésének második része a szabadságharc utáni időszakra esik, amikor a magyar nyelv súlyos válságba jutott, a németesítés erős hulláma öntötte el az országot, és az ellenállás egyik formája a nyelvújítás volt.

Bugát az orvosi nyelv megújítása céljából több könyvet lefordított, és írt saját szakkönyveket is. Lefordította Hempel A. F. kétkötetes művét, *Az egészséges emberi test boncztudományának alapvonalait* (1828), amelyhez *Boncztudományi szójegyzéket* szerkesztett, továbbá Hahnemann Sámuel *Organonát* (1830), Tschanner B. *Tapasztalati természettudomány (Physica)* című művét (1836) és Chelius M. J. *Sebészisége*nek első két kötetét (1836). Saját szakkönyvei: *Éptan* (1830), *Közönséges kórtudomány* (1830). 1831-től Schedel (Toldy) Ferencsel havonként kiadták az *Orvosi Tár* című szaklapot. Lefordította és 1833-ban kiadta a *Magyar-deák, deák-magyar orvosi szókönyvet* is. Később Flór Ferencsel közösen megírta a *Kisded sebészki köztárt* (1837), majd a *Nevezetesebb sebészki véres műtéteket* és 1843-ban a *Természettudományi szóhalmazt*. (A kérdésről lásd Bösze–Kapronczay 2013: 104–123 is.)

2. Hogy hány ma is élő orvosi műszó kötődik Bugát nevéhez, azt nem tudjuk pontosan. Fábián Pál (1999: 37) kb. százra

becsülte azoknak a természettudományi (tehát nem kizárólag orvosi) műszavaknak a számát, amelyek tőle származnak. Célnak azt tekintem, hogy a különféle források alapján választ tudjak adni a feltett kérdésre. Első lépésként Szily Kálmán *A magyar nyelvújítás szótára* című kétkötetes művéből (1902: első rész, a továbbiakban Szily I.; 1908: második rész, a továbbiakban Szily II.) gyűjtöttem ki Bugát orvosi kifejezéseit (a felsorolt szavak mellett többnyire Szily magyarázatai találhatók), kiegészítve az adatokat néhány más forrásból származó szóval is.

2.1. Szily forrásai és a magyarázatok rövidítéseinek feloldása Szily szerint:

Boncztud. – Az egészséges emberi test boncztudományának alapvonaljai, Hempel A. F. után németből fordítva Bugát Pál által. Két kötet, 1828. A kötetek végén szótárral.

Szh., Szóhalm. – Természettudományi Szóhalmaz, össze- gyűjté Bugát Pál 1843.

Orv., Orv. Szókönyv – Magyar-deák és deák-magyar orvosi szókönyv, kiadják Prof. Bugát és Dr. Schedel, 1833.

Orv. Tár – Orvosi Tár, havonként kiadják Bugát Pál és Schedel Ferenc, 1831-től.

Tsch. – Tapasztalati természettudomány (Physica). Tschanner Boldogbul fordítva Bugát Pál által. Két kötet, 1836/7.

Tzs. – Német és magyar zsebszótár, közrebocsátja a Magyar Tudós Társaság.

2.2. A nyelvújítási szótárban Bugátnak tulajdonított magyar orvosi (és az orvosi nyelvben is használatos) kifejezések:

Agy, Bugát 1828 (Boncztud.). – Csakis a cerebrum jelentés van tőle; mint cranium régi szó. [...] Agy vocatur, v. g. *kerékagy* (Szh.) – Agyacs, cerebellum ugyanőtőle (Boncztud.). – Összetételekben: *agyszülemény* [...]; *agyláz, agylob*, Bugát 1833. (Orv.) (Szily I. 3).

Bonczkés, Bugát 1833 (Orv. Szókönyv). A *bonczol* megvan már a XVII. sz.-ban, a *bonczmester* pedig 1800-ban (Szily I. 28).

Csipesz, Bugát 1833 (Orv.): (*csipni* + *eszköz*) (Szily I. 38).

Dögvész, Bugát 1833 (Orv.): pestis, morbus pestilentialis (Szily I. 49).

Dudor, Bugát 1833 (Orv.): tuberculum; *dudorszem*: oculus prominens, *dudoros*: tuberculatus (Szh.). – Elvonás a *dudorodik* igéből. Vö. *undor*. [...] (Szily I. 50).

Elölső, Bugát 1833 (Orv.): anterior. Ugyanőtöle és ugyan-ezen értelemben: *mellső* (uo.) (Szily I. 66).

Fehérje, Bugát 1833 (Orv. Szókönyv). Nála a kocsonya mintájára *fehérnye*; mai alakja *tőlem* (vagyis Szilytől) (Szily I. 87).

Fogékony, Bugát 1828 (Boncztud.). Bugát sűrűn alkalmazta az *-ékony* képzőt; ugyane munkájában: *hullékony*, *hegedékeny* [...] (Szily I. 94).

Forrázat, Bugát 1833 (Orv.): infusum (Szily I. 98).

Garat, Bugát 1833 (Orv.): „pharinx” jelentésben. E jelentését határozottan magáénak vallja (Szh.) (Szily II. 61).

Gyógy, Bugát 1828 (Boncztud.). – Elvonás a *gyógyít*, *gyógyul* igékből, amit az erdélyi helynevek: Gyógy, Feredő-Gyógy, Gyógy-pataka is tetszetőssé tettek. [...] Összetételekben: *gyógy-erő*, *gyógyfű*, *gyógytan*, *gyógytudomány*, *gyógyvíz* Bugát (Orv. 1833); [...] *gyógymód* Bugát (Szh. 1843) [...] (Szily I. 113).

Gyógyszer, Bugát 1828 (Boncztud.). A Szóhalmazban határozottan magáénak vallja ezt is és a *gyógyszerészt* is [...]. A régi nyelvben: *orvoslani való szer*, *orvosló-szer*... – *Gyógyszer-áros*, *gyógyszeres* Bugát 1833 (Orv.) (Szily I. 113–114).

Hajlam, Bugát 1833 (Orv. Szókönyv). – A Szóhalmazban határozottan magáénak vallja. – *Hajlamos*, *hajlamosítani* [...] (Szily I. 118.).

Hall-, E szónak ige-tőss összetételei Bugáttól származnak; úgy vélte, ha lehet *láthatár*, *látcső*, jó lesz a *hallideg*, *halljárat* (Boncztud. 1828), *hallterem* is auditoriumnak (Orv. 1833) [...] (Szily I. 119).

Halottkém, Bugát 1833 (Orv.): inspector mortuum. Azon idő tájt a chemikust vegykémnek is nevezték (Szily I. 120).

Higany, Bugát 1828 (Boncztud.). Valószínűleg [...] a *hig anyag* lebegett előtte [...] (Szily I. 129). Szily I. magyarázatával ellentétben A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (továbbiakban TESz.) ezt írja a szóról: „1828: „Higany. Mercurius. Hydrargyrum” (Bugát P.: Bonctud. II. Szót. 17: NSz.) Nyelvújítási alkotás: a *hig* melléknévből keletkezett az

arany alapján kikövetkeztetett *-any* képzővel. Bugát Pál [...] alkotása. Az *elnevezés* azon alapszik, hogy a *higany szobahőmérsékleten folyékony halmazállapotú fém* (kiemelések tőlem). A nyelvújítás számos *-any*, *-eny* végződésű vegytani elnevezést próbált meghonosítani; vö. *éleny* 'oxigén', *iblan* 'jód', *sárgany* 'urán', *szikeny* 'nátrium', *timany* 'alumínium stb. [...] Közülük csak a *higany* és a *horgany* maradt meg” (TESz. II. 111).

Hökhurut, Bugát 1833 (Orv.): „keuchhusten”. [...] A Szh.-ban így magyarázza: [...] *hökkenni* + *hurut* [...]. Az orvosok az úri családokban e szót nagyon elterjesztették, mert *számárhurutba* csak mégsem eshetik úrigyerek (Szily I. 134). A ma is használatos **höghurut** szóalakról – ezt az alakot is említi Szily a II. kötetben a 76. oldalon, és ezt is Bugátnak tulajdonítja – a TESz. a következőket írja: „1877: 'légsőhurut', Bronchitis, ...' [...]. – De vö.: 1833: „*Hökhurut*: tussis convulsiva”, „*Hörglob*: bronchitis” (Bugát–Schedel: OrvSz.). „Nyelvújítási összetett szó. A *hörgő* 'a légsőnek a tüdőbe vezető folytatása' csonkított *hörg* változatának (I. 1828: „**Hörgök: Bronchi**”: Bugát P.: Bonctud. 2. Szót. 17: NSz.) (kiemelés tőlem) és a *hurut*nak az összetételeként keletkezett. A nyelvújítás *hörg*-előtaggal több szót is alkotott; vö.: *Hörglob* 'légsőhurut' [...], **Hörgmirigy** 'légsőmirigy' (1828: Bugát P.: Bonctud. II. Szót. 17: NSz.) (kiemelés tőlem), **Hörsérv** 'a légső sérvszerű megbetegedése' (1833: Bugát–Schedel: OrvSz.) (kiemelés tőlem). Bugát Pál szótáraiból *höghurut* nem mutatható ki, de szavunk 1877-nél bizonyára korábbi” (TESz. II. 158).

Hőmérő, Megvan már [...] korábban is, de a physikák közül először Bugátnál (Tsch.); azelőtt *melegmérő* volt a neve [...]. *Hőfok* Bugát 1836 (Szily I. 134).

Hőmérséklet, Bugát 1843 (Szh.) (Szily I. 135).

Ideg, „Húr, kötőszíj, madzag” értelemben már a régi irodalom nyelvében is megvolt, [...] mégis Bugáté az érdem, hogy e szó műszóvá vált; ő javasolta 1828-ban (Boncztud.). Ugyanónála: *ideges*, *idegesség* (Szily I. 136).

Idegláz, Bugátnál 1833 (Orv.) (Szily II. 78).

Ízület, Bugát 1828 (Boncztud.), articulatio; *ízülés*. [...] Leginkább az „ízületi csúz” sokat emlegetése tette ismeretessé (Szily I. 149).

Izzadmány, Bugát 1833 (Orv.): exsudatum: *izzadvány* (Szily I. 149).

Járvány, A régi irodalomban is megvan *járovány*, de nem epidemia, hanem arthritis („ízületi lob”) értelemben. [...] *Járványos*, epidemicus Bugát 1833 (Orv.) (Szily I. 150).

Kedély, Bugát 1833. (Orv. Szókönyv). Nála voltakép(p)en *kedvély* s jelentése: animus, gemüth; alkalmasint a *személy* s a gr. Dessewffy-féle *szeszély* mintájára készült (Szily I. 163).

Kisérleti, kísérlet, Bugát 1836 (Tsch. 2.1). A Szóhalmazban mind a kettőt magáénak vallja [...] (Szily I. 179).

Kór, (a szó) főnévi használatát: „languor, morbus; schwachheit, krankheit” jelentéssel már [...] (korábbi szótárakban) is megtaláljuk. Bugát valószínűleg ezekre támaszkodva hozta e jelentést forgalomba. [...] – Bugátnál *aggkór, álom-, angol-, asz-, bú-, féreg-, görvély-, ideg-, kék-, rást-, sáp-, sárga-, szél-, tüdő-, vér-, vízkór* (Szily II. 102).

Kórisme, Bugát 1843 (Szóhalm.): diagnosis morbi, s hozzáteszi: *rectius kórisme*. [...] 1833-ban (Orv. Szókönyv) még *kórismeret* (Szily I. 183).

Kórjel, Bugát 1833 (Orv. Szókönyv). – A Szóhalmazban határozottan magáénak vallja, és hozzáteszi: „kórjel posset et tünde appellari” (Szily I. 183).

Kórtan, Bugát 1838 (Tzs. és Szh.): „krankheitslehre”. Határozottan magáénak vallja (Szily I. 184).

Kórtünet, Bugát 1833 (Orv.): phaenomenon morbosum, sympg toma. Ugyanóna *kórtünetemény és kórjelenség* is (Szily I. 184).

Közérzet, Bugát 1843 (Szh.) coenaesthesia (Szily II. 109).

Látélet, Bugát 1833 (Orv.): „visum repertum” [...] (Szily I. 201).

Légcső, Bugát 1833 (Orv. Szókönyv): trachea. – A Szóhalmazban határozottan magáénak vallja [...] (Szily I. 204).

Levertség, [...] Bugátnál 1833 (Orv.) már *delassatio: leverettsé és leverő:* deprimens. – *Levertség* Bugát 1843 (Szh.) [...] (Szily I. 210).

Lob, Bugát 1833 (Orv. Szókönyv). Csak a mai orvostudományi érteleme van tőle. (Korábban is megvan a szó más értelemben.) [...] – *Lobos, inflammatorius; lobellenes, antiphlogisticus; lob-láz, febris inflammatoria* (Szily I. 210–211).

Mákony, Bugát 1833 (Orv.), opium (Szily I. 214).

Mirigy, A régi nyelvben rendesen am. „abscessus, apostema” vagy pedig *pestis* [...]. Ezt azonban közönségesen „ikrás-hús”-nak nevezték az orvostudományi írók is. Bugáté az érdem, hogy elfogadott műszó lett belőle (Szily II. 126). Az etimológiai szótár szerint ’véladékat termelő szerv’ jelentésben Bugát vitte be az orvosi nyelvbe, bár maga a szó már jóval korábban is megjelent, a szótár alapján ismeretlen eredetű (TESz. II. 934).

Műtét, Bugát 1833 (Orv. Szókönyv). [...] Olyan összetétel, mint a régi nyelvben: *áldozat-tét, szolgálat-tét* [...]. Ugyancsak 1833-ban *operatio: műveglés* (Szily I. 229). A TESz. alapján a ’mesterséges’ jelentésű *mű* és a *tesz* ige -t névszóképzős származékából: *tét* jött létre (TESz. II. 988).

Műtő, Bugát 1833. (Orv. Szókönyv). Előbb *műtevő*, s mint ennek összerántódása érthető is; ő azonban egy *műt* igéből magyarázza [...] (Szily I. 229).

Nyúlékony, Bugát 1828 (Boncztud.): „tractilis, zahe, dehnbar” [...] (Szily I. 244).

Penge, Bugát 1832 (Orv. Tár 6: 120) [...] (Bugát) egyenest magáénak vallja [...] (Szily I. 260).

Porcz, [...] cartilego. Elvonás a *porczogóból*; Bugát hozta divatba (Szily II. 147).

Puhány, Bugát 1833 (Orv.): molluscum [...] (Szily I. 265).

Rángani, Bugát 1833 (Orv. és Szh.): [...] *rángás, antea rángatózás* (Szily I. 267).

Roham, Bugát 1833 (Orv. Szókönyv). Jelentése: insultus, invasio, paroxysmus [...]. Határozottan magáénak vallja (Szily I. 276).

Sipoly, Bugát 1833 (Orv.): fistula. – A Szh.-ban magáénak vallja. – A *síp* fn. önkényes továbbképzése (Szily I. 286). A TESz. hozzáteszi, hogy a *síp* fn. továbbképzése -ly képzővel hasonló ahhoz, mint ahogy a *kedély, szeszély* szavak jöttek létre (TESz. III. 546).

Szélhűdés, [...] Bugát e szót a paralysisra foglalta le, és ugyanóna *szélhűdt, szélhűdéses*: paralyticus (Orv. 1833) (Szily I. 298). Az etimológiai szótár szerint a származékszó a *szél* főnévből jött létre a -*hod* képzőbokkal, majd az -és képzővel. A keletkezés jelentéstani alapja valószínűleg az a babonás elképzelés, miszerint a szélben emberfeletti erővel rendelkező lények laknak, akik rontást, betegséget hozhatnak az emberre. A kifejezés *szélütés* alakban is előfordul (TESz. III. 709).

Szemcse, Bugát 1828 (Boncztud.): acinus, granum; *szemcsés, granulósus*. [...] A -*cse*, -*cse* kicsinyítő képzőre a régi nyelvben kevés példánk van: *gyermekcse, embercse*, [...] *tócsa* [...]. (Szily I. 300). A ’gabonaszem, mag’ jelentésben használt *szem* főnévből (TESz. III. 713).

Szemész, Bugát 1833 (Orv.): oculista; *szemészség*: oculistica. [...] (Szily I. 301).

Szórványos, Bugát 1833 (Orv.): sporadicus. – Szórványos szigetek, sporaden Ball (Szily I. 315).

Szülész, Bugát 1828 (Boncztud.): obstetricator; *szülészség*: obstetricia. – Ugyancsak Bugátnál 1833 (Orv.) domus puerperarum: *szülház*; utóbb *szülde* [...] (Szily I. 318).

Tapasz, A régi nyelvben am. „malter”. – Bugátnál 1833 (Orv.) am. emplastrum; uo. *angoltapasz*. (Szily II. 178).

Tetszhalál, Bugát 1831 előtt (Orv.) Határozottan magáénak vallja, és a *színhalált* is (Szh.) [...] (Szily I. 339). Az etimológiai szótár szerint német mintára alkotott nyelvújítási tükörszó. A 'látszik, feltűnik' jelentésben használt *tetszik* ige töve szerepel a kifejezésben. A szótár szerint annak idején erősen bírálták, mégis hamar elterjedt a *tetszhalott*-tal együtt (TESz. III. 912).

Tüdővész, Bugát 1833. (Orv.): phthisis pulmonalis (Szily I. 351).

Üt(ő)ér, Bugát 1828 (Boncztud. és Orv.). [...] *életér, verőér, ütér* (Szh.) – *Üteres* (Orv.) (Szily I. 361).

Vegyten, Bugát 1833 (Orv.): chemia. [...] (Szily I. 371).

Vény, Bugát 1839 (Akad. Évkönyvek 5: 147). – Határozottan magáénak vallja (Szily I. 371). A *vesz* ige tőváltozatából jött létre: *ve-veny, vé-ny*, hasonlóok még: *tény, lény* (TESz. III. 1115).

Visszér, Bugát 1828 (Boncztud. és Orv.) (Szily I. 378.). A *vissza* és az *ér* kapcsolatából. A *visszhang* lehetett a mintája (TESz. III. 1163).

Víziszony, Bugát 1833 (Orv.). Határozottan magáénak vallja [...] (Szily I. 381).

Vízkór, Bugát 1833 (Orv.): hydrops. – *Vízkóros*, előbb vízkór-ságos (Szily I. 381).

2.3. A magyar nyelvújítás szótárában ugyan nem szerepelnek, de A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, a TESz. Bugátnak tulajdonítja a következő kifejezéseket is:

Boncol – A szócikkben szerepel, hogy a *boncol* igéből elvonással jött létre a *bonc* szó, amellyel a nyelvújítás korában számos összetételt alkottak, Bugát konkrétan a *boncztudományt* (TESz. I. 338).

Csikló – A TESz. I. szerint a *csiklik* 'csikland' ige folyamatos melléknévi igenevének főnevesülésével keletkezett. A nyelvújítók közül elsősorban Bugát Pál terjesztette el (TESz. I. 525).

Heveny – Eredetileg a *hevenyében* (1565) szócsaládjába tartozik, a szócsalád tagjai magyar fejlemények. A *heveny* nyelvújítási elvonás az eredetiből. Az etimológiai szótár 1750-re adatolja először 'meleg, hévség, forróság, heveny' szókapcsolatban. Jelentése: 1. 1750: 'forróság', 2. 1838: gyorsaság, 3. **1828: 'hirtelen fellépő és gyorsan lefolyó; rasch verlaufend, akut'** (Bugát P.: Boncztud. II. Szót. 16: NSz.). (kiemelés tőlem) (TESz. II. 104).

Hátsó – 1828: (Bugát P.: Boncztud. II. Szót. 16: NSz.) (kiemelés tőlem). A *hát* (1109) szócsaládjába tartozik. Például: hátsó csarnok: camera posterior (Orv. szókönyv 72) (TESz. II. 72).

Heg – 1831: „*hég* annyit tesz, mint sebhely” (P. Thewrewk J.: Alap. 4:56: NSz.); **1843: Heg (Bugát: Szóhalm.)** (kiemelés tőlem). Nyelvújítási elvonás a *heged* igéből (TESz. 82).

Műt – A *mű* főnévhez kapcsolódó tükörszóként jött létre az *operál* fordítására. A *mű* kifejezés (-t) igeképzős származéka. Téves analógia alapján alkotta meg Bugát a *fűt* mintájára. De használatára csak a XX. században van adat. A szótár szerint nem valószínű, hogy a *műt*ből jött létre elvonással (TESz. II. 988).

Sápkór – Már az etimológiai szótár is elavulóban lévő szónak mondja, de megemlíti, hogy valószínűleg Bugát alkotása (Bugát: Szóhalm.). Jelentése: 'az egészségtelen életmód következtében általában fiatal nőknél előforduló vérszegénység'. Német mintára alkotott nyelvújítási tükörszó, előtagja a *sáp* főnév, amelyet a *sápad, sápaszt* igékből vontak el (TESz. III. 487).

Szike – A 'finomabb metszésekre, boncolásra használt orvosi kés' jelentésben Bugátnál (Szóhalm.) jelent meg először (TESz. III. 750).

2.4. Előfordul az a vélekedés is (<http://brody.iif.hu/gyongyos/node/10524>), hogy a *genny* és a *láz* szó is Bugátnak tulajdonítható, az etimológiai szótár azonban ezt nem támasztja egyértelműen alá:

A *gennyed* ige és az ebből elvonással alakult *genny* főnév megalkotását ugyan a nyelvújítás korához kapcsolja a szótár, de nem említi, hogy Bugát alkotta volna, illetve terjesztette volna el (TESz. I. 1046).

A *láz* szót a 'nagyfokú izgalom, lelkesedés' jelentésében a nyelvújítóknak tulajdonítja a szótár, de nem köti Bugáthoz az elterjesztését (TESz. II. 730).

3. A fenti gazdag szóanyag alapján egyértelműen állítható, hogy kiemelkedő orvosi, tanári munkássága mellett Bugát Pál tevékenységét a magyar nyelv szeretete, kiművelése és gazdagítása, vagyis a nyelvújítás nemes eszméje is alapvetően meghatározta, személyiségét áthatotta. Szóalkotásai a magyar orvosi szaknyelv megújításában jelentős szerepet játszanak, a mai nyelvhasználatot is nagymértékben meghatározzák.

IRODALOM

Antall József – Kapronczay Károly 1973. Bugát Pál. *Orvosi Hetilap* 114/28: 1689–1691.

Benkő Loránd (szerk.) 1967, 1970, 1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* (= TESz.) I., II., III. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Bősze Péter – Kapronczay Katalin 2013. *Bugát Pál munkássága*. Magyar Orvosi Nyelv 13/2: 104–123.

T. Bokros Mária 2004. *Emlékezés Bugát Pálra*. Magyar Orvosi Nyelv 4/1: 6–31.

Fábián Pál 1999. A magyar nyelv művelés története. In: Fábián Pál – Lőrincze Lajos: *Nyelvművelés*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 9–46.

Szily Kálmán 1902, 1908. *A magyar nyelvújítás szótára*. Hornyánszky Viktor kiadása, Budapest.

<http://brody.iif.hu/gyongyos/node/10524> (Letöltés: 2014. jan. 12.).